

„Wychowanie w Rodzinie” t. XXX (1/2023)

nadesłany: 14.05.2023 r. – przyjęty: 27.07.2023 r.

Danuta BORECKA-BIERNAT*

Jak radzenie sobie w sytuacji konfliktu społecznego wiąże się z postrzeganiem postaw rodziców – badania młodzieży

The connection between coping with social conflict and the youth's perception of parental attitudes

Abstrakt

Cel. Celem badań była ocena postrzeganych postaw rodzicielskich w generowaniu destruktywnej (agresja, unik, uległość) i konstruktywnej (zadaniowej) strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego.

Materiały i metody. W badaniach posłużono się Skalą Postaw Rodzicielskich (SPR) Mięczysława Płopy i Kwestionariuszem do badania strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego (KSMK) Danuty Boreckiej-Biernat. Badania empiryczne objęły 893 osoby (468 dziewcząt i 425 chłopców) w wieku 13–15 lat.

Wyniki. W świetle przeprowadzonych badań stwierdzono, że destruktywny (agresywny, unikowy, uległy) sposób reagowania adolescentów na napięcie emocjonalne w sytuacji konfliktu społecznego kształtują nieprawidłowe postawy rodzicielskie charakteryzujące się uczuciowym dystansem lub uczuciową koncentracją rodziców w stosunku do dorastającego dziecka, brakiem zrównoważonej więzi emocjonalnej i wysoko postawioną poprzeczką wymagań wraz z przesadną dyscypliną i rygorem. Ponadto analiza materiału badawczego wskazała, że prawidłowe postawy rodzicielskie, przepełnione ciepłem uczuciowym, akceptacją i wsparciem, uznaniem swobody do aktywności z jednoczesnym uszanowaniem indywidualności wyposażają dorastające dziecko w strategię konstruktywną (zadaniową), skuteczną w przewyżczeniu sytuacji konfliktu społecznego. Wydaje się,

* e-mail: danuta.borecka-biernat@uwr.edu.pl

Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych, Instytut Psychologii, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Polska

University of Wrocław, Faculty of Historical and Pedagogical Science, Institute of Psychology, Dawida 1, 50-527 Wrocław, Poland

ORCID: 0000-0003-1401-9821

że uzyskane informacje mogą być wskazówkami teoretycznymi w opracowaniu strategii wychowawczych mających na celu ukształtowanie jednostki radzącej sobie z konfliktem w sposób dojrzały.

Słowa kluczowe: młodzież, wychowawcze postawy rodziców, strategie radzenia sobie, sytuacja konfliktu społecznego.

Abstract

Aim. The goal of the study was to assess the perceived parental attitudes in generating destructive (aggression, avoidance, submission) and constructive (task-oriented) coping strategies in young people in situations of social conflict.

Materials and methods. The Parental Attitudes Scale (SPR) by Mieczysław Plopa and the Questionnaire of Coping Strategies in Youth in Situations of Social Conflict (KSMK) by Danuta Borecka-Biernat were used in the study. The empirical study was conducted on a sample of 893 participants (468 girls and 425 boys) aged 13 to 15.

Results. In the light of the conducted study, it has been concluded that the destructive (aggressive, avoidant, submissive) coping mechanism in adolescents who experience emotional tension in situations of social conflict is shaped by inappropriate parental attitudes, characterized by emotional distance or emotional focus of the parents on the adolescent child, lack of a balanced emotional bond, as well as high expectations combined with excessive discipline and strictness. Moreover, an analysis of the research material has indicated that appropriate parental attitudes, characterized by emotional warmth, acceptance, support, allowing the child to choose the activities they engage in, and respecting their individuality facilitate the development of the constructive (task-oriented) strategy in the adolescent, which allows the young person to overcome social conflicts. It appears that the obtained information constitutes a theoretical basis for guidelines for parental and educational strategies that will allow the shaping of individuals able to cope with conflict in a mature way.

Keywords: youth, parental attitudes, coping strategies, situations of social conflict.

Strategie radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego

Sytuacja konfliktu z drugim człowiekiem uchodzi za jedną z podstawowych trudnych sytuacji społecznych w życiu każdej jednostki. Możliwość konfliktu interpersonalnego występuje wszędzie tam, gdzie zachodzą interakcje pomiędzy ludźmi. Konflikty międzyludzkie dotyczą osób w różnym wieku i należących do różnych środowisk. Nie sposób się przed tymi sytuacjami uchronić, choćby dlatego, że powodują je wzajemne współdziałania ludzi, z których każdy ma inne, indywidualne cechy charakteru, predyspozycje i umiejętności (Balawajder, 2010). Konflikty są zatem przejawem autonomii, tożsamości oraz indywidualności jednostki.

Dorośli zazwyczaj nie mają świadomości, z jak wieloma trudnymi sytuacjami społecznymi muszą się mierzyć każdego dnia młodzi ludzie. Adolescencja jest skomplikowanym, ale ważnym okresem życia młodego człowieka, przepełnionym kryzysami i konfliktami. U nastolatków często pojawiają się trudne społeczne interakcje, zawie-

rające element zagrożenia poczucia bezpieczeństwa, realizacji dążeń czy osiągnięcia celu (zaspokojenia potrzeb). Młodzi ludzie każdego dnia doświadczają różnorodnych problemów dotyczących szkoły, kolegów i domu rodzinnego. Rezultaty badań uzyskane m.in. przez Brendę Lohman i Patricię Jarvis (2000), Bogdana Stańkowskiego (2009), Tomasza Garstkę (2011), Ewę Gurbę (2013, 2020), Joannę Różańską-Kowal (2004), Krzysztofa Polaka (2010), Romualda Jaworskiego (2000), Susan Riesch i in. (2000) i Teresę Rostowską (2001) wykazały, że młodzież w okresie adolescencji najczęściej uważała konflikt z nauczycielem, sprzeczki z kolegami ze szkoły i z sympatią oraz kłótnie z rodzicami i innymi członkami rodziny za najważniejsze źródła osobistego zagrożenia, przykrych przeżyć, silnego odczucia stresu. Oznacza to, że młody człowiek tworzący i urzeczywistniający określone plany życiowe narażony jest na sytuacje konfliktu, które wiążą się ze szkołą, kontaktami z rówieśnikami oraz relacjami w rodzinie. Konflikt rozgrywający się na tych trzech płaszczyznach społecznych jest integralną częścią życia młodego człowieka, występuje powszechnie i nie można go unikać.

Adolescencja jest okresem, w którym młodzież przeżywa różne, często sprzeczne dążenia, i musi radzić sobie z niespójnymi oczekiwaniami kierowanymi wobec siebie. Trudna sytuacja społeczna pobudza młodego człowieka do aktywności ukierunkowanej na odzyskanie równowagi pomiędzy wymaganiami a możliwościami. Dąży on też do poprawy swojego stanu emocjonalnego. Aktywność, którą osoba podejmuje w złożonych okolicznościach, określa się w konkretnym kontekście sytuacyjnym jako strategię radzenia sobie w sytuacji trudnej (Heszen-Niejodek, 2000; Wrześniewski, 1996). Umiejętność radzenia sobie w obliczu konfliktu społecznego może przybierać dwie formy strategii: destruktywną i konstruktywną (Balawajder, 2010; Borecka-Biernat, 2012; Deutsch, 2005; Donaldson, Prinstein, Danovsky, Spirito, 2000; Kłusek-Wojciszke, 2009).

Strategie destruktywne nie są ukierunkowane na rozwiązanie i przezwyciężenie sytuacji konfliktu, pozwalają człowiekowi jedynie obniżyć przykre napięcie emocjonalne. Natomiast cel, który sobie początkowo stawiał, zostaje zastąpiony innym – osiągnięciem dobrego samopoczucia. Dzieje się to przez:

- agresję przybierającą formę inicjowanego ataku fizycznego i/lub werbalnego skierowanego przeciw określonym osobom, powodującą szkody w fizycznym, psychicznym i społecznym dobrostanie innych osób;
- unikanie konfrontacji z sytuacją konfliktu poprzez: odraczanie działań i aktywności, zwlekanie z podejmowaniem wysiłków zaradczych w kierunku rozwiązywania konfliktu, podejmowanie dodatkowych czynności angażujących uwagę i odwracających ją od sytuacji konfliktu (serfowanie po internecie, gra na komputerze, słuchanie muzyki), jak i poszukiwanie kontaktu z innymi ludźmi;
- uleganie, polegające na zaniechaniu realizacji własnych celów w sytuacji konfliktu na rzecz interesów partnera i jego potrzeb oraz przystosowaniu się do jego poglądów, sposobów działania i zachowania z nim pozytywnej relacji.

Strategia konstruktywnego radzenia sobie w sytuacjach konfliktowych obejmuje wszystkie zachowania, które są nastawione na aktywne oddziaływanie na sytuację konfliktu i zmierzające do jej rozwiązania i przezwyciężenia. Mieszczą się tu próby dokonania zmian w obrębie własnego działania poprzez podjęcie wysiłku porozumienia się z partnerem w celu znalezienia wspólnego rozwiązania spornych kwestii. Podstawową cechą konstruktywnej strategii radzenia sobie w sytuacji konfliktu jest to, że nie występuje zmiana podstawowego celu działań, zmienia się natomiast organizacja czynności umożliwiających jego osiągnięcie.

Strategii radzenia sobie człowieka analizuje się zawsze w konkretnej sytuacji trudnej, gdyż w dużej mierze zależą one od jej percepcji. Warto zatem zwrócić uwagę, jak młodzież radzi sobie z sytuacjami konfliktowymi, które występują w szkole, w relacjach z rówieśnikami czy w domu rodzinnym. Liczne badania, a nawet zwykłe obserwacje wskazują, że dorastająca młodzież dysponuje niemałym repertuarem strategii radzenia sobie z sytuacjami konfliktowymi. Młodzi ludzie wykorzystują strategię destruktywne i konstruktywne (Borecka-Biernat, 2006; Donaldson i in., 2000; Gawryś, 2002; Kobus, Reyes, 2000; Krok, 2007; Lachowska, 2010; Miłkowska, 2010; Owens, Daly, Sle, 2005; Sikora, Pisula, 2002; Williams, McGillicuddy-De Lisi, 2000). Sytuacje konfliktowe z nauczycielami i kolegami ze szkoły są dla dorastającej młodzieży źródłem silnego pobudzenia emocjonalnego o negatywnym zabarwieniu. Wśród strategii radzenia sobie, wymienianych przez młodych ludzi w kontekście konfliktu z nauczycielami i kolegami ze szkoły, można wyróżnić zachowania agresywne wobec innych (szturchanie, popychanie, kopanie, przezwiska, wyśmiewanie, drwiny), próby odwrócenia uwagi od sytuacji trudnej i zajęcia się czymś innym (słuchanie muzyki, serfowanie po internecie), ucieczkę z sytuacji trudnej przez fizyczne oddalenie i izolowanie się od niej czy dystansowanie się wobec trudnych relacji z innymi i skłonności do ustępstw (Ciupińska, 2011; Miłkowska-Olejniczak, 2005; Poraj, 2002; Tezer, Demir, 2001; Woźniak-Krakowian, Wieczorek, 2009). W sytuacji szkolnej, w grupie dorastającej młodzieży, w obrębie typów reakcji na trudne relacje z innymi zauważa się również potrzebę samodzielnego rozwiązywania problemu. Możliwości intelektualne młodych ludzi pozwalają im na prawidłową ocenę sytuacji i dostrzeżenie możliwości jej rozwiązania. Stąd też są oni skłonni do kompromisu bądź porozumienia się w sytuacji konfliktu (De Wied, Branje, Meeus, 2007; Owens i in., 2005; Pisula, Sikora, 2008).

Dom rodzinny może być zarówno miejscem, w którym młody człowiek znajduje oparcie, zrozumienie i poczucie bezpieczeństwa, jak i areną wielorakich napięć. Konflikty w relacjach dziecko-rodzic stanowią w okresie adolescencji zjawisko powszechne (Gurba, 2013; Jaworski, 2000). Dorastające dziecko pragnie wyzwolić się spod kurateli rodziców i całym swym postępowaniem domaga się przyznania mu większych praw, niż dotychczas miało. Napotkane przeszkody i niepowodzenia oraz

nakazy i zakazy stawiane przez rodziców powodują u adolescenta reakcję złości, wyrażającą się w aroganckich odpowiedziach, trzaskaniu drzwiami, czasem w płaczu lub bezpośrednich aktach agresji skierowanych na przedmioty (niszczenie sprzętu, uderzanie ręką w stół, rzucanie przedmiotami) lub osoby. Oprócz reakcji o charakterze agresywnym radzenie sobie z problemami rodzinnymi u dorastających polega na unikaniu problemów domowych, skłonności do ustępstw czy na psychicznym się do nich dystansowaniu przez szukanie kontaktów interpersonalnych w strukturach pozarodzinnych (Borowiecka, 2005; Filip, 2010; Gurba, 2020; Hibner, 2013; Lachowska, 2010; Rostowska, 2001).

Z przytoczonego przeglądu badań nad sposobami zmagania się z sytuacją konfliktu społecznego wynika, że niektórzy młodzi ludzie w obliczu sporu w szkole, w relacjach z rówieśnikami czy w domu rodzinnym przyjmują strategię destruktywną w postaci agresywnego reagowania na konflikt, unikania aktywnego działania przez angażowanie się w inne bezstresowe formy aktywności czy ulegania konfliktowi. Są jednak i tacy młodzi ludzie, którzy dobrze radzą sobie w sytuacji konfliktu społecznego, traktują go jako wyzwanie dla siebie, co skłania ich do mobilizacji swoich zasobów w celu pokonania przeszkód i realizacji potrzeb.

Rola postaw rodzicielskich w kształtowaniu strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego

Radzenie sobie z różnymi trudnościami życiowymi dziecko przyswaja sobie w procesie rozwoju w określonych warunkach wychowawczych. Jeśli chodzi o rodzinę, to warunki te są wyznaczone w znacznej mierze przez postawy wychowawcze. Układ postaw wychowawczych między rodzicami a dzieckiem ma bardzo duży wpływ na jego rozwój społeczny, staje się dla niego prototypem współżycia społecznego i rozwiązywania społecznych sytuacji trudnych. W literaturze przedmiotu znajdujemy dane świadczące o tym, że destruktywne formy reagowania na trudne interakcje społeczne są konsekwencją nieprawidłowych postaw rodzicielskich (Bares, Delva, Grogan-Kaylor, Andrade, 2011; Batool, 2013; Borecka-Biernat, 2006; Finkenauer, Engels, Baumeister, 2005; Gurba, 2020; Januszewska, 2001; Kuppens, Grietens, Onghena, Michiels, 2009; Poraj, 2002; Węglowska-Rzepa, 2010; Wolfrand, Hempel, Miles, 2003). Sprowadzają się one do:

- postawy nadmiernego dystansu uczuciowego (postawa odtrącania, unikania dziecka), przejawiającej się w niechęci rodziców wobec dziecka i lekceważeniu jego potrzeb. Brak satysfakcjonującej więzi z rodzicami wywołuje u dziecka stan silnego niepokoju połączonego z wrogością, zredukowanego przez opór, negatywizm, kłótniwość, agresję lub przez wycofanie, uległość, bierność i apatię;

- postawy nadmiernie wymagającej, której objawem osiowym jest „naginanie” dziecka do ideału funkcjonującego w wyobrazeniach rodziców i nieliczenie się z jego możliwościami rozwojowymi. Dziecko nie jest w stanie sprostać stale rosnącym wymaganiom rodziców i w konsekwencji podlega surowym karom, zarówno fizycznym, jak i psychicznym. Doświadczane frustracje z powodu surowych wymagań stawianych przez rodziców powodują u dziecka pojawienie się zachowań obronnych w postaci wycofania, uległości, konfliktowości, kłótności i agresji;
- postawy nadmiernego ochraniania, której przejawem jest otaczanie dziecka specjalnymi przywilejami, nierozumne zaspakajanie wszelkich potrzeb, kaprysów, usuwanie każdej przeszkody i izolowanie od trudności, niejednokrotnie niedostrzeganie jego niedociągnięć i wad, tolerowanie niewłaściwego zachowania. Nadmierna opiekuńczość rodziców powoduje opóźnienie dojrzałości emocjonalnej i społecznej, zależność od innych, bierność, ucieczkę od problemów, podporządkowanie się i ustępliwość lub zachowania konfliktowe, roszczeniowe, zawzięte, nerwowe, lekceważące innych;
- postawy niekonsekwentnej, w której stosunek rodzica do dziecka jest zmienny, zależny od samopoczucia, nastroju oraz spraw osobistych związanych z życiem rodzinnym i pozarodzinnym. Postawa akceptująca, angażująca w sprawy dziecka często przeplata się z ingerencją, krzykliwością, deklarowaniem różnych ograniczeń i kar. Brak stabilności w postępowaniu rodzica powoduje niezaspokojenie znaczących potrzeb dziecka, szczególnie bliskiego kontaktu uczuciowego i poczucia bezpieczeństwa. W efekcie frustracja potrzeb dziecka sprzyja zaburzeniom w rozwoju emocjonalnym i społecznym, co przejawia się nasiloną agresją lub wycofaniem.

Z dotychczasowych rozważań wynika, że destruktywne formy reagowania dorastającego dziecka na społeczne sytuacje trudne, a zwłaszcza na konflikty, są konsekwencją nieprawidłowych postaw rodzicielskich. Negatywne postępowanie rodziców powoduje depryzację potrzeb dziecka, przede wszystkim jego potrzeby bezpieczeństwa, kontaktu z osobami bliskimi, miłości, akceptacji i uznania. Uważa się, że osoba z poczuciem braku bezpieczeństwa społecznego, kiedy znajduje się w stanie niepokoju, bezradności i zagrożenia związanego z kontaktami interpersonalnymi, uruchamia wiele reakcji o charakterze obronnym (agresja, unik, uległość), mających na celu obniżenie przykrego napięcia emocjonalnego (Leary, Kowalski, 2001; Tyszkowa, 1986).

Inaczej przedstawiają się wychowawcze warunki kształtowania konstruktywnych sposobów reagowania na społeczne sytuacje trudne u dorastającego dziecka, które mają zapewnić realizację celu mimo występującego silnego napięcia emocjonalnego. Wyniki badań (Borecka-Biernat, 2006; Cywińska, 1998; Januszewska, 2001; Płopa, 1983; Węglowska-Rzepa, 2010) pozwalają stwierdzić, że rozwojowi konstruktyw-

nych form reagowania na społeczne sytuacje trudne, do których zalicza się także konflikt, sprzyjają takie postawy rodzicielskie, jak:

- akceptowanie dziecka takim, jakie ono jest, z jego wyglądem, usposobieniem i umiejętnościami poznawczymi. W kontakcie między rodzicami a dzieckiem dominują uczucia pozytywne, takie jak życzliwość, zaufanie, sympatia. Rodzice interesują się postępami szkolnymi dziecka, jego planami i ambicjami, dopuszczają go do wspólnego podejmowania decyzji i uwzględniają jego możliwości w ramach przydzielonych mu zadań. W tych warunkach wychowawczych dziecko czuje się bezpiecznie, ma pozytywną postawę wobec ludzi, nie boi się doświadczanych trudności i potrafi radzić sobie skutecznie z najrozmaitszymi sytuacjami trudnymi;
- współdziałanie z dzieckiem w różnych pracach domowych czy rozrywkach. Prowadzi to do wymiany poglądów i dyskusji z rodzicami. Dziecko wraz z rodzicami omawia rozmaite sprawy codzienne, wypowiada swoje zdanie, co przyczynia się do podjęcia określonej decyzji. Powoduje to, że staje się ono zdolne do współdziałania i podejmowania samodzielnych zobowiązań;
- dawanie rozumnej swobody dziecku, w granicach adekwatnych dla jego wieku. Rodzice stwarzają okazję do zaspakajania dziecięcej potrzeby aktywności i samodzielności. W takich warunkach w dziecku rozwijają się pomysłowość, oryginalność, dążenie do pokonywania przeszkód i łatwość w przystosowaniu się do różnych sytuacji;
- uznanie praw dziecka związanych z jego potrzebami rozwojowymi oraz przyznanie mu prawa do autonomii. Rodzice przejawiają szacunek dla jego indywidualności. Takie postępowanie rodziców pobudza dziecko do wykazywania własnej inicjatywy.

Są to postawy rodzicielskie określone przez Marię Ziemską (2009) jako prawidłowe, gdyż zapewniają dobre relacje rodziców z dzieckiem, pozwalają na zdobywanie doświadczeń w samodzielnej aktywności bez konieczności zrywania kontaktu z rodzicami. Ponadto umożliwiają one uczenie się pokonywania trudności, sprzyjają rozwojowi nawyków konstruktywnego zachowania się wobec społecznej sytuacji trudnej u dorastającego dziecka i zwiększają szanse na osiągnięcie celu działania i pokonanie trudności.

Wobec tego trudno nie zauważyć, że nawyki reagowania na trudności, które pełnią funkcję regulatorów strategii radzenia sobie w sytuacjach trudnych, powstają u dzieci pod wpływem określonych postaw rodzicielskich (Tyszkowa, 1986). Wieloletnie oddziaływanie nieprawidłowych postaw rodzicielskich może ukształtować nawyki zachowań destruktywnych, przejawiane przez dzieci w sytuacjach, które prowokują do takich reakcji i zawierają sygnały zagrożenia. Natomiast rozwojowi nawyków reagowania na trudności zwiększających szanse na osiągnięcie celu działania i pokonanie trudności sprzyjają postawy rodzicielskie określane jako prawidłowe.

Pytanie badawcze i hipoteza

Celem badań było poszukiwanie rodzinnej etiologii destruktywnej (agresji, uniku, uległości) i konstruktywnej (zadaniowej) strategii radzenia sobie dorastającej młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego, etiologii tkwiącej w rodzicielskich postawach wychowawczych. Badania uwzględniały płeć rodziców i dorastającej młodzieży i zmierzały do odpowiedzi na następujące pytanie badawcze:

1. Jakie rodzicielskie postawy wychowawcze percypowane przez dorastających sprzyjają kształtowaniu destruktywnej i konstruktywnej strategii radzenia sobie dziewcząt i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego?

Tak sformułowane pytanie badawcze pozwala na postawienie następującej hipotezy, której weryfikacji posłuży analiza wyników przeprowadzonych badań empirycznych:

H.1. Destruktywna (agresywna, unikowa, uległa) strategia radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego stosowana przez dziewczęta i chłopców w większym stopniu wiąże się z percepcją rodzicielskich postaw wychowawczych jako nieprawidłowych, natomiast konstruktywna (zadaniowa) strategia radzenia sobie podejmowana przez dziewczęta i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego jest związana z percepcją rodzicielskich postaw wychowawczych jako prawidłowych.

Metoda badań

Badana grupa i procedura badania

Przebadano grupę 468 dziewcząt i 425 chłopców w wieku 13–15 lat. Ogółem w przeprowadzonych badaniach wzięły udział 893 osoby. Badani byli uczniami pierwszych, drugich i trzecich klas gimnazjalnych z Wrocławia i okolicznych miejscowości. Zastosowano wybór losowy szkół, jednak nie wszystkie wylosowane szkoły zgodziły się na przeprowadzenie w nich badań, dlatego też w kilku przypadkach zwrócono się do szkół niewylosowanych, z którymi tego rodzaju współpraca była możliwa. Badania miały charakter grupowy, a udział w nich był dobrowolny. Badania uczniów przeprowadzano najczęściej na lekcjach wychowawczych. Uczniowie podpisywali się pseudonimami lub inicjałami. Przed przystąpieniem do badania uczestnicy, którzy otrzymali zgodę rodziców na udział w badaniu, zostali dokładnie poinstruowani, co mają robić. Badania przeprowadzono zgodnie z zasadami badań psychologicznych.

Narzędzia badawcze

W badaniach posłużono się Skalą Postaw Rodzicielskich (SPR) Mieczysława Plopy (2015) do badania percepcji postaw rodzicielskich i Kwestionariuszem do badania

strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego (KSMK) Danuty Boreckiej-Biernat (2012).

Skala Postaw Rodzicielskich (SPR) (Plopa, 2015) służy do badania postaw rodzicielskich w percepcji dzieci, obejmuje 75 stwierdzeń w wersji dla matki i wersji dla ojca. Badany ustosunkowuje się do każdego stwierdzenia i wybiera jedną z pięciu możliwych odpowiedzi: „prawdziwe”, „raczej prawdziwe”, „trudno mi ocenić”, „raczej nieprawdziwe” i „nieprawdziwe” poprzez przypisanie im odpowiednio 5, 4, 3, 2 i 1 punktu. Kwestionariusz składa się z 5 skal, każda zaś zawiera po 15 stwierdzeń. Są to: postawa akceptacji-odrzućenia, postawa autonomii, postawa ochraniająca, postawa wymagająca, postawa niekonsekwentna. Kwestionariusz SPR jest narzędziem wystandaryzowanym. Estymacji zgodności wewnętrznej skal kwestionariusza dokonano poprzez obliczenie współczynników zgodności wewnętrznej alfa Cronbacha. Współczynniki rzetelności wynoszą od 0,81 do 0,92 dla wersji „Moja matka” i od 0,79 do 0,91 dla wersji „Mój ojciec”. Stwierdzono dużą trafność teoretyczną tego narzędzia na podstawie metody badania wewnętrznej struktury tekstu i metody badania różnic międzygrupowych oraz trafność kryterialną. Opracowane są normy w skali stenowej dla dziewcząt i chłopców w wieku 13–19 lat. Wyniki wyrażone w stenach interpretuje się jako stopień nasilenia danej postawy w kierunku pożądanym bądź niepożądanym.

Kwestionariusz do badania strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego (KSMK) (Borecka-Biernat, 2012) przeznaczony jest do badania tej strategii podejmowanej przez młodzież w wieku dorastania. Składa się z opisu 33 sytuacji konfliktu społecznego. Do każdej sytuacji podano cztery zachowania wyrażające radzenie sobie z sytuacją konfliktu społecznego: pierwsze odnosi się do agresywnego („A”), drugie do unikowego („U”), trzecie do uległego („U1”), a czwarte do zadaniowego („Z”) radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego. Wyniki uzyskuje się dla każdej skali oddzielnie poprzez sumowanie zaznaczonych zachowań w 33 sytuacjach należących do danej skali. Ponieważ skale składają się z 33 pozycji, osoby badane mogą w każdej z nich uzyskać od 0 do 33 punktów. Kwestionariusz KSMK charakteryzuje się korzystnymi parametrami psychometrycznymi. Współczynniki rzetelności skal wyznaczone metodą wewnętrznej zgodności (alfa Cronbacha) wynoszą od $\alpha=0,73$ (dla skal: „Agresja”, „Uległość” i „Zadanie”) do $\alpha=0,694$ (skala „Unik”). Kwestionariusz KSMK odznacza się zadawalającym poziomem trafności diagnostycznej i sposób odpowiadania w kwestionariuszu nie jest obciążony aprobatą społeczną. Normy w skali stenowej opracowano na podstawie badania próby 1877 uczniów, w tym 975 dziewcząt i 902 chłopców w wieku 13–15 lat z klas pierwszych, drugich i trzecich szkół gimnazjalnych ze wszystkich szesnastu województw w Polsce.

Analiza wyników badań

W celu ustalenia, jaki zespół postaw rodzicielskich może wpływać na poziom destruktywnej (agresywnej, unikowej, uległej) i konstruktywnej (zadaniowej) strategii radzenia sobie dorastającej młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego, zdecydowano się na zastosowanie regresji w wariacie hierarchicznym z wykorzystaniem metody eliminacji wstecznej (kryterium: prawdopodobieństwo F-usunięcia $\geq 0,100$). Metoda ta polega na wprowadzeniu do modelu wszystkich predyktorów, a następnie sukcesywnym usuwaniu nieistotnych zmiennych, po czym następuje ponowne przeliczanie modelu aż do uzyskania ostatecznej postaci (Bedyńska, Książek, 2012). Wartości analizowanych zmiennych przyjmują rozkład normalny. Za zmienną zależną przyjęto wyniki w czterech skalach Kwestionariusza KSMK: agresywne radzenie sobie w sytuacji konfliktu społecznego („A”), unikowe radzenie sobie w sytuacji konfliktu społecznego („U”), uległe radzenie sobie w sytuacji konfliktu społecznego („UI”) i zadaniowe radzenie sobie w sytuacji konfliktu społecznego („Z”). Jako zbiór zmiennych niezależnych potraktowano wyniki w pięciu skalach Kwestionariusza SPR w wersji „Moja matka” i „Mój ojciec”: postawa akceptacji-odrzućenia, postawa autonomii, postawa ochraniająca, postawa wymagająca i postawa niekonsekwentna. Wyniki przedstawiono w tabelach 1, 2, 3 i 4.

Tabela 1

Regresja w wariacie hierarchicznym z wykorzystaniem metody eliminacji wstecznej dla wyniku skali agresja („A”) KSMK względem skal kwestionariusza SPR: wyniki dla dziewcząt (N=468) i chłopców (N=425)

Osoby badane	Zmienna	Beta	B	Błąd st. B	t	Poziom p<
Dziewczęta	P. A-O matki	-0,21	-0,08	0,02	-4,04	0,00006
	P. Niekonsekwentna matki	0,11	0,04	0,02	2,06	0,04
	P. Wymagająca ojca	0,11	0,04	0,02	2,27	0,02
	W. wolny		6,54	1,74	3,76	0,0002
Współczynnik korelacji wielokrotnej: R=0,32						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: R ² =0,10						
Istotność równania: F(3,464)=17,07; p<0,000001						
Błąd std. estymacji: 4,42						
Chłopcy	P. A-O matki	-0,24	-0,10	0,02	-5,02	0,000001
	P. Niekonsekwentna matki	0,20	0,07	0,02	4,20	0,00003
	W. wolny		8,58	1,62	5,30	0,000001
Współczynnik korelacji wielokrotnej: R=0,37						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: R ² =0,13						
Istotność równania: F(2,422)=29,62; p<0,00001						
Błąd std. estymacji: 4,31						

P. – postawa rodzicielska

Źródło: Opracowanie własne.

Krokowa analiza regresji wykazała, że spośród dziesięciu zmiennych niezależnych wprowadzonych do modelu regresji trzy miały istotne znaczenie w wyjaśnieniu strategii agresywnego radzenia sobie stosowanej przez dziewczęta w sytuacji konfliktu społecznego. Pozostałe zmienne uwzględnione w badaniu okazały się nieistotnymi wyznacznikami strategii agresji w grupie dziewcząt. Z obliczeń wynika, że ważną rolę determinującą dla strategii agresywnego radzenia sobie przez dziewczęta odgrywa postawa akceptacji-odrzućenia matki (wskaźnik ujemny), postawa niekonsekwentna matki i postawa wymagająca ojca. Współczynnik determinacji wielokrotnej nie jest wysoki $R^2=0,10$, co świadczy, że tylko 10% zmienności agresywnego radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego u dziewcząt zostało wyjaśnione oddziaływaniem przyjętego zespołu zmiennych niezależnych. Wartości *Beta* wskazują, że im wyższy poziom postawy odrzućającej matki, wyższy poziom postawy niekonsekwentnej matki i wyższy poziom postawy wymagającej ojca, tym częściej dziewczęta stosują strategię agresji, kiedy znajdują się w sytuacji konfliktu społecznego.

Sprawdzono też, jaki zespół postaw rodzicielskich ma wpływ na poziom strategii agresji chłopców w sytuacji konfliktu społecznego. Dwie zmienne zależne okazały się istotne w równaniu regresyjnym. Są nimi postawa akceptacji-odrzućenia matki (wskaźnik ujemny) i postawa niekonsekwentna matki. Współczynnik determinacji wielokrotnej $R^2=0,13$ wskazuje 13% wariacji zmiennej zależnej „strategia agresji” w grupie chłopców – zostało to wyjaśnione oddziaływaniem przyjętego zespołu zmiennych niezależnych. Wartości *Beta* wskazują, że im wyższy poziom postawy odrzućającej matki i wyższy poziom postawy niekonsekwentnej matki, tym częściej chłopcy w radzeniu sobie z sytuacją konfliktu społecznego stosują strategię agresji.

Model regresji wielokrotnej dla unikowego radzenia sobie dziewcząt i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego jako zmiennej wyjaśnianej przedstawia tabela 2.

Wyniki wskazują, że istotny wpływ na strategię polegającą na unikaniu przez dziewczęta sytuacji konfliktu społecznego ma postawa wymagająca matki, postawa autonomii ojca (wskaźnik ujemny) i postawa ochraniająca ojca (wskaźnik ujemny). Wyjaśniona wariacja dla strategii unikowego radzenia sobie stosowanej przez dziewczęta w sytuacji konfliktu społecznego wynosi 8% ($R^2=0,08$). Pozostałe zmienne uwzględnione w badaniu okazały się nieistotnymi wyznacznikami strategii uniku w grupie dziewcząt. Wartość *Beta* wskazuje, że im wyższy poziom postawy wymagającej matki, niższy poziom postawy autonomii ojca i niższy poziom postawy ochraniającej ojca w kierunku pożądanym, tym częściej dziewczęta stosują strategię uniku, kiedy znajdują się w sytuacji konfliktu społecznego.

Tabela 2

Regresja w wariancie hierarchicznym z wykorzystaniem metody eliminacji wstecznej dla wyniku skali Uniku („U”) KSMK względem skal kwestionariusza SPR: wyniki dla dziewcząt (N=468) i chłopców (N=425)

Osoby badane	Zmienna	Beta	B	Błąd st. B	T	Poziom p<
Dziewczęta	P. Wymagająca matki	0,18	0,05	0,01	3,81	0,0002
	P. Autonomii ojca	-0,17	-0,05	0,01	-3,68	0,0003
	P. Ochroniająca ojca	-0,13	-0,04	0,02	-2,75	0,006
	W. wolny		6,70	1,10	6,07	0,000001
Współczynnik korelacji wielokrotnej: R=0,29						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: R ² =0,08						
Istotność równania: F(3,464)=13,76; p<0,000001						
Błąd std. estymacji: 3,28						
Chłopcy	P. A-O matki	-0,22	-0,07	0,02	-4,31	0,00002
	P. Ochroniająca matki	0,11	0,04	0,02	2,28	0,02
	P. Autonomii ojca	-0,18	-0,06	0,02	-3,58	0,0004
	W. wolny		9,66	1,28	7,53	0,000001
Współczynnik korelacji wielokrotnej: R=0,32						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: R ² =0,10						
Istotność równania: F(3,421)=15,77; p<0,000001						
Błąd std. estymacji: 3,36						

P. – postawa rodzicielska

Źródło: Opracowanie własne.

Z kolei parametry równania regresyjnego, w tym jego istotność, świadczą o tym, że poziom wyników w zakresie postawy akceptacji-odrzućenia matki (wskaźnik ujemny), postawy ochraniającej matki i postawy autonomii ojca (wskaźnik ujemny) ma istotny wpływ na poziom strategii uniku jako sposobu radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego stosowanego w grupie chłopców. Współczynnik wielokrotnej determinacji nie jest wysoki (R²=0,10), co świadczy, że tylko 10% zmiennych w zakresie strategii uniku daje się wyjaśnić na podstawie wspomnianych zmiennych. Wartości *Beta* wskazują, że im wyższy poziom postawy odrzućającej matki, wyższy poziom postawy ochraniającej matki i niższy poziom postawy autonomii ojca, tym częściej chłopcy w radzeniu sobie z sytuacją konfliktu stosują strategię uniku.

W dalszych analizach zmienną zależną była strategia uległego radzenia sobie dziewcząt i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego. Wyniki analizy regresji wielokrotnej dla grup wydzielonych ze względu na płeć przedstawia tabela 3.

Tabela 3

Regresja w wariancie hierarchicznym z wykorzystaniem metody eliminacji wstecznej dla wyniku skali Uległość („Ul”) KSMK względem skal kwestionariusza SPR: wyniki dla dziewcząt (N=468) i chłopców (N=425)

Osoby badane	Zmienna	Beta	B	Błąd st. B	t	Poziom p<
Dziewczęta	P. Niekonsekwentna					
	matki	-0,17	-0,05	0,02	-3,63	0,0003
	W. wolny		8,84	0,63	14,07	0,000001
Współczynnik korelacji wielokrotnej: R=0,17						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: R ² =0,03						
Istotność równania: F(1,466)=13,19; p<0,0003						
Błąd std. estymacji: 4,37						
Chłopcy	P. Niekonsekwentna					
	matki	-0,18	-0,06	0,02	-3,57	0,0004
	P. Ochroniająca					
	ojca	0,22	0,10	0,02	4,42	0,00001
	W. wolny		5,28	1,10	4,82	0,000002
Współczynnik korelacji wielokrotnej: R=0,24						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: R ² =0,06						
Istotność równania: F(2,422)=12,80; p<0,000001						
Błąd std. estymacji: 4,37						

P. – postawa rodzicielska

Źródło: Opracowanie własne.

Wyznacznikiem strategii uległości jako sposobu radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego dziewcząt jest postawa niekonsekwentna matki (wskaźnik ujemny). Współczynnik wielokrotnej determinacji R²=0,03 wskazuje 3% wariacji zmiennej zależnej „strategia uległości” w grupie dziewcząt – zostało to wyjaśnione oddziaływaniem przyjętej zmiennej niezależnej. Wartość *Beta* wskazuje, że im niższy poziom postawy niekonsekwentnej matki w kierunku pożądanym, tym częściej dziewczęta w radzeniu sobie w sytuacji konfliktu społecznego stosują strategię uległości.

Na poziom strategii uległego radzenia sobie chłopców w sytuacji konfliktu społecznego ma istotny wpływ postawa niekonsekwentna matki (wskaźnik ujemny) i postawa ochraniająca ojca. Wyjaśniona wariancja dla strategii uległości wynosi 6% (R²=0,06). Pozostałe zmienne niezależne w badaniu okazały się nieistotnymi wskaźnikami strategii uległości. Można to zinterpretować w ten sposób, że oprócz wielu czynników, które potencjalnie mogą mieć bezpośredni wpływ na strategię uległości chłopców, strategii tej sprzyja: niższy poziom postawy niekonsekwentnej matki w kierunku pożądanym wobec syna i wyższy poziom postawy nadmiernie ochraniającej u ojca.

Model regresji wielokrotnej dla zadaniowej strategii radzenia sobie dziewcząt i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego jako zmiennej wyjaśnianej przedstawia tabela 4.

Tabela 4

Regresja w wariancie hierarchicznym z wykorzystaniem metody eliminacji wstecznej dla wyniku skali Zadanie („Z”) KSMK względem skal kwestionariusza SPR: wyniki dla dziewcząt (N=468) i chłopców (N=425)

Osoby badane	Zmienna	Beta	B	Błąd st. B	T	Poziom p<
Dziewczęta	P. A-O matki	0,14	0,08	0,03	3,06	0,002
	P. Autonomii ojca	0,16	0,09	0,03	3,43	0,0007
	W. wolny		8,44	1,82	4,64	0,000005
Współczynnik korelacji wielokrotnej: R=0,24						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: R ² =0,05						
Istotność równania: F(2,465)=14,45; p<0,000001						
Błąd std. estymacji: 6,16						
Chłopcy	P. A-O matki	0,23	0,14	0,03	4,62	0,000005
	P. Ochroniająca matki	-0,18	-0,11	0,03	-3,83	0,0002
	P. Autonomii ojca	0,18	0,11	0,03	3,81	0,0002
	W. wolny		7,29	2,34	3,12	0,002
Współczynnik korelacji wielokrotnej: R=0,35						
Współczynnik wielokrotnej determinacji: R ² =0,12						
Istotność równania: F(3,421)=19,69; p<0,000001						
Błąd std. estymacji: 6,11						

P. – postawa rodzicielska

Źródło: Opracowanie własne.

Wyniki wskazują, że istotny wpływ na poziom strategii zadaniowego radzenia sobie dziewcząt w sytuacji konfliktu społecznego ma postawa akceptacji-odrzućenia matki i postawa autonomii ojca. Wyjaśniona wariancja dla poziomu strategii zadaniowego radzenia sobie dziewcząt wynosi 5% (R²=0,05). Pozostałe zmienne uwzględnione w badaniu okazały się nieistotnymi wyznacznikami poziomu strategii zadaniowej radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego w grupie dziewcząt. Wartość *Beta* wskazuje, że im wyższy poziom postawy akceptacji matki i wyższy poziom postawy autonomii ojca, tym częściej dziewczęta stosują strategię zadaniową w sytuacji konfliktu społecznego.

Krokowa analiza regresji wykazała, że spośród zmiennych niezależnych wprowadzonych do modelu regresji na poziom strategii zadaniowego radzenia sobie chłopców w sytuacji konfliktu społecznego mają wpływ następujące spostrzegane przez

nich postawy rodzicielskie: postawa akceptacji-odrzućenia matki, postawa ochraniająca matki (wskaźnik ujemny) i postawa autonomii ojca. Współczynnik wielokrotnej determinacji nie jest wysoki ($R^2=0,12$), co świadczy, że tylko 12% zmiennych w zakresie strategii zadaniowej daje się wyjaśnić na podstawie wspomnianych zmiennych. Wartości *Beta* wskazują, że im wyższy poziom postawy akceptacji matki, niższy poziom postawy ochraniającej matki w kierunku pożądanym i wyższy poziom postawy autonomii ojca, tym częściej chłopcy w radzeniu sobie w sytuacji konfliktu społecznego stosują strategię zadaniową.

W świetle dokonanej weryfikacji statystycznej hipotezę badawczą H.1 można uznać za zweryfikowaną pozytywnie. Warto zaznaczyć, że wyodrębnione postawy rodzicielskie nie są silnymi predyktorami strategii radzenia sobie (agresji, uniku, uległości, zadaniowej) dziewcząt i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego, o czym świadczy wynik $R^2=0,03-0,13$. Oznacza to, że może istnieć stosunkowo wiele innych zmiennych współdeterminujących poziom strategii radzenia sobie dziewcząt i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego.

Podsumowanie i wnioski

Analiza wyników badań ujawniła, że matki dziewcząt i chłopców wykorzystujących w konflikcie strategię agresji w ich percepcji są emocjonalnie chłodne, wrogo ustosunkowane, nie zapewniają im ciepła uczuciowego, deprywują potrzeby emocjonalne, nie wsłuchują się w ich potrzeby, pragnienia i nie biorą ich pod uwagę w trakcie podejmowania różnorodnych decyzji wychowawczych. Matki dają odczuć córkom i synom, że są niekochani, koncentrują się na ich wadach i słabościach. Oznacza to, że dorastające dziecko nie odczuwa przyjemności, ciepła i satysfakcji w obcowaniu z matką. Tak wychowywane, nie ma ono odpowiednich warunków do zaspokojenia w rodzinie potrzeby afiliacji, uznania i bezpieczeństwa, które są podstawowymi potrzebami psychicznymi. Następstwem ich niezaspokojenia jest powstanie u dziecka poczucia bycia odrzuconym i zaniebanym przez matkę. Jak się okazuje, odrzucenie dorastającego dziecka przez rodzica przejawiające się w nieżyczliwym traktowaniu go, ciągłym krytykowaniu, okazywaniu mu swojego niezadowolenia, a nawet wyśmiewaniu, wyszydzaniu czy lekceważeniu rzutuje na jego zachowanie agresywne w trakcie sytuacji konfliktowych. Potwierdza się opinia wielu badaczy podkreślających istotne znaczenie stosunków uczuciowych, klimatu emocjonalnego rodziny (ujawnianego jako aspekt emocjonalny postawy rodzicielskiej) dla jej członków – dzieci. Nasilenie strategii agresji u dziewcząt i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego pozostaje w prostym związku ze stopniem frustracji ich potrzeb emocjonalnych (miłości, zależności, bezpieczeństwa) (Bares i in., 2011; Batool, 2013; Domaradzka,

2002; Farnicka, Liberska, 2014; Januszewska, Jasik, 2018; Pufal-Struzik, 2008; Van Lissa, Hawk, Meeus, 2017; Wolińska, 2000). Wydaje się więc, że dziewczęta i chłopcy niedoświadczający w swoim rozwoju ontogenetycznym otwartych, ciepłych relacji z matką nie potrafią funkcjonować racjonalnie w relacjach interpersonalnych, zwłaszcza w sytuacji konfliktu społecznego.

Warto także zwrócić uwagę na brak stabilności w postępowaniu matki wobec dorastającego dziecka, kiedy nadmierny dystans uczuciowy i wrogość matki przeplatają się z nawiązywaniem kontaktu emocjonalnego wobec córki i syna (postawa niekonsekwentna). Świadczy to o nierównoważnym podejściu emocjonalnym rodzica do dorastającego dziecka. Należy sądzić, że stosunek emocjonalny matki do dorastającego dziecka jest zmienny, zależny od chwilowego nastroju, samopoczucia czy innych spraw osobistych, niekoniecznie związanych z życiem rodzinnym. Takie postępowanie matki nie sprzyja rozwojowi u córki i syna mechanizmów kontroli emocjonalnej, przez co mogą oni spontanicznie wyrażać emocje i pragnienia w formie agresywnej w sytuacji konfliktu. Można przypuszczać, że doświadczenie niestabilności emocjonalnej w relacji z rodzicem jest silnym czynnikiem frustracyjnym, który sprawia, że dziewczęta i chłopcy w sytuacji konfliktu społecznego mogą ujawnić podwyższony poziom wrogości wobec otoczenia, konfliktowość i agresję w kontaktach z innymi osobami (Juroszek, 2017; Łukaszewicz, 2002).

Jest rzeczą interesującą, że ojcowie dziewcząt wykorzystujących w działaniu strategię agresji w ich percepcji cechują się chęcią kierowania i podporządkowania życia córki własnym wzorom czy wymaganiom. Rodzic formułuje wobec niej nadmierne wymagania, narzuca sposób zachowania, oczekuje znaczących osiągnięć w nauce szkolnej, ingeruje w jej sprawy. Zgodnie ze sztywno przyjętym przez siebie modelem wychowania ojciec surowo egzekwuje wykonywanie swoich poleceń, nakazów, zakazów i nie toleruje krytyki ani sprzeciwu. Oznacza to, że stawianie nadmiernych wymagań dorastającemu dziecku przepelnione jest niezyczliwością rodzica, której towarzyszy na ogół krytyka, wyśmiewanie, wyszydzanie, lekceważenie jego osiągnięć i stosowanie kar. Wszelkie kary stosowane przez ojca są traktowane przez córkę jako przejaw agresji, stającej się pewnego rodzaju wzorcem zachowania. Utrwała się on u córki w postaci nawyku agresywnego reagowania na inne osoby, przedmioty z jej środowiska czy sytuacje konfliktowe (Aronson, Wilson, Akert, 2012; Dutkiewicz, 2003; Łukaszewicz, 2002; Pufal-Struzik, 2008; Wolińska, 2000).

Analiza zebranego materiału badawczego ujawniła rolę odrzucającej postawy macierzyńskiej w kształtowaniu unikowego sposobu radzenia sobie chłopców w sytuacji konfliktu społecznego. Matka z powodu otwartej niechęci odczuwanej w stosunku do syna brutalnie odtrąca chęć zbliżenia się z jego strony, nie zajmuje się nim. Chłopiec nie doznaje troski macierzyńskiej, odczuwa brak wystarczającej uwagi i zainteresowania jego sprawami i poczynaniami. W relacji z matką towarzyszy mu poczucie

izolacji i osamotnienia, co w rezultacie wywołuje stan niepokoju. Efektem takiego wychowania jest frustracja ważnych potrzeb psychicznych dorastającego dziecka, zaburzenia jego rozwoju emocjonalnego i społecznego, które przejawiają się trudnościami w nawiązywaniu i utrwalaniu więzi uczuciowej z innymi (pierwszy związek emocjonalny jest pierwowzorem przyszłych związków) oraz niereagowaniem na próby nawiązywania kontaktów społecznych i wycofywaniem się z nich (Borecka-Biernat, 2001, 2006; Dzwonkowska, 2009; Jankowska, 2014; Koydemir-Özden, Demir, 2009; Plopa, 2015; Wojciechowska, Jasik, 2016). Jak widać, dorastające dziecko niedoświadczające w swoim rozwoju wsparcia emocjonalnego czy ciepłych relacji z rodzicem nie potrafi konstruktywnie funkcjonować w relacjach interpersonalnych, w szczególności w warunkach konfliktowych. Należy sądzić, że im większa jest deprivacja potrzeby więzi emocjonalno-społecznej, spowodowana nieprawidłową relacją z matką, tym większa skłonność u syna do wycofania się z konfliktowych sytuacji w relacjach społecznych.

W toku analizy stwierdzono również, że źródłem strategii unikowego radzenia sobie chłopców w sytuacji konfliktu społecznego w środowisku rodzinnym jest klimat niesprzyjający wymianie uczuć i poglądów. Matka dorastającego syna traktuje go jako osobę wymagającą ciągłej troski i opieki. Nie wierzy, że może on prawidłowo funkcjonować bez jej bezpośredniej bliskości i pomocy. Usiłuje wykluczyć wszelką jego samodzielność w zakresie zdobywania i użytkowania przedmiotów warunkujących zaspakajanie jego potrzeb. Matka nie wyraża aprobaty dla prób samodzielnego rozwiązywania własnych problemów przez syna, narzuca mu swoje zdanie. Otaczanie dorastającego dziecka nadmierną opieką przez matkę może hamować rozwój samodzielnego radzenia sobie w warunkach konfliktowych i utrwalac poczucie zależności od rodzica. Również ojciec z niepokojem i lękiem odbiera przejawy autonomii w postępowaniu syna i córki. Nie pozostawia im pola do własnej inicjatywy i aktywności, nie rozwija w nich oryginalności, twórczości, pomysłowości i otwartości na nowe doświadczenia. Można przypuszczać, że przesadne angażowanie się ojca we wszystkie sprawy syna i córki, ograniczanie ich aktywności, swobody i umacnianie w nich poczucia zależności utrudniają im zdobycie umiejętności samodzielnego radzenia sobie w warunkach konfliktowych. Zdaje się to sugerować, że typowe formy zachowania się chłopców i dziewcząt o silnej potrzebie zależności to unikanie konfliktów i wycofywanie się z sytuacji trudnych społecznie (Januszewska, 2001; Węglowska-Rzepa, 2010).

Badania wykazały także, że unikowy sposób reagowania na napięcie emocjonalne powstające w sytuacji konfliktu społecznego kształtuje się w sytuacji wychowawczej, w której matkę cechuje dominacja, chęć kierowania oraz podporządkowania życia córki własnym wzorom i wymaganiom. Zgodnie ze sztywno przyjętym przez siebie modelem wychowania matka traktuje córkę bezwzględnie. Wprowadza ści-

słe zarządzenia i żąda ścisłego ich przestrzegania. Surowo egzekwuje wykonywanie swoich poleceń, nie toleruje rozbieżności między postępowaniem i osiągnięciami córki a własnymi oczekiwaniami. Taka postawa rodzica koliduje z potrzebą afiliacji, autonomii, samodzielności i współdecydowania dorastającego dziecka. Jeśli córka nie jest w stanie reagować oporem wobec matki, to systematyczne korygowanie i krytyka prowadzą u niej do braku inicjatywy, bierności i wycofania się z sytuacji wymagającej zaangażowania (Januszewska, 2001; Juroszek, 2017; Karavasilis, Doyle, Markiewicz, 2003; Koydemir-Özden, Demir, 2009; Minda, 2019; Plopa, 2015; Wojciechowska, Jasik, 2016; Zabłocka, 2012). Świadomość dorastającego dziecka, że zakres jego działalności jest niewielki, może kształtować przeświadczenie o ograniczonej możliwości sprostania wymaganiom społecznym. Doświadczenie tego typu może być źródłem pojawienia się bierności, wycofania, niepodejmowania aktywności. Wydaje się więc, że jeśli matka ustala wiele zasad i wymagań, których córka musi przestrzegać przy systematycznej dezaprobacie, krytyce oraz niepozostawianiu jej inicjatywy do działania, to istotnie wpływa to na kształtowanie się strategii uniku stosowanej w sytuacji konfliktu społecznego przez dorastającą dziewczynę.

Analiza zebranego materiału badawczego ujawniła rolę opiekuńczej postawy ojcowskiej w kształtowaniu uległego sposobu radzenia sobie chłopców w sytuacji konfliktu społecznego. Ojciec dorastającego syna traktuje go jako osobę wymagającą ciągłej troski i opieki. Usiłuje wykluczyć wszelką jego samodzielność w zakresie zdobywania i użytkowania przedmiotów warunkujących zaspokojenie jego potrzeb. Ojciec nie wyraża aprobaty dla prób samodzielnego rozwiązywania własnych problemów przez syna, narzuca mu swoje zdanie. Otaczanie chłopca nadmierną opieką przez ojca może hamować rozwój samodzielności i utrwalać poczucie zależności od rodzica. Taka postawa ojca koliduje z potrzebą niezależności chłopca, z identyfikowaniem się przez niego ze stereotypem kulturowym roli męskiej. Prowadzi do opóźnienia dojrzałości emocjonalnej nastolatka, co przejawia się w jego infantylnym, zależnym, biernym, braku inicjatywy i ustepliwości (Ziemska, 2009). Można przypuszczać, że przesadne zaangażowanie ojca we wszystkie sprawy syna, ograniczanie jego aktywności, umacnianie w nim poczucia zależności i dążenia do poszukiwania pomocy czy oparcia u innych ludzi utrudniają zdobycie dorastającemu chłopcu umiejętności samodzielnego radzenia sobie w warunkach konfliktowych. Zdaje się to sugerować, że typowe formy zachowania się chłopców o silnej potrzebie zależności to duża uległość wobec silniejszych, zmienianie zdania zgodnie z poglądem innych, a także postawa uniżoności (Reykowski, Frączek, 1963).

Z przeprowadzonych badań wynika, że do warunków sprzyjających rozwojowi strategii zadaniowej radzenia sobie dziewcząt i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego należą akceptacja, ciepło uczuciowe, okazywanie przez matkę zainteresowania problemami dorastającego dziecka, pomoc w ważnych dla niego sytuacjach

oraz wspieranie go w podejmowaniu znaczących decyzji. Dorastające dziecko odczuwa przyjemność i satysfakcję w obcowaniu z matką. Tak wychowane dziecko ma odpowiednie warunki do zaspokojenia w rodzinie potrzeby afiliacji, uznania i bezpieczeństwa oraz do kształtowania konstruktywnych sposobów funkcjonowania w interakcjach społecznych. Znowu potwierdza się opinia wielu badaczy podkreślających istotne znaczenie stosunków uczuciowych, klimatu rodziny (ujawnianego jako aspekt emocjonalny postawy rodzicielskiej) dla jej członków – dzieci (Ziemska, 2009). Jak widać, pozytywne relacje emocjonalne przepełnione akceptacją i otwartością matki na sprawy córki i syna wyposażają ich w strategię zadaniowego radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego (Borecka-Biernat, 2006; Januszewska, 2001; Juroszek, 2017; Klink, Byars-Winston, Bakken, 2008).

Analiza wyników badań ujawniła również, że do warunków sprzyjających rozwojowi zadaniowej strategii radzenia sobie dziewcząt i chłopców w sytuacji konfliktu społecznego należy wspieranie ich przez ojca w podejmowaniu znaczących decyzji, a jednocześnie dawanie autonomii, pozostawianie im pola do własnej inicjatywy i aktywności. Z tego wynika, że ojciec widzi w dorastającym dziecku odrębną jednostkę, z własnym życiem i swoimi potrzebami. Bez nadmiernej ingerencji ojciec zachęca córkę i syna do rozwoju samodzielności i brania odpowiedzialności za własne działania. Uczy zadaniowego nastawienia do trudności, a także wyraża aprobatę dla prób samodzielnego rozwiązywania własnych problemów w sytuacji rozbieżności dążeń. Nie ulega wątpliwości, że w sytuacjach ważnych dla dorastającego dziecka zachodzi interwencja rodzica. Z jednej strony jest ono nakłaniane do samodzielności i wykazywania się inicjatywą, ale z drugiej, chociaż korzysta ze swobody, to wie, że w razie potrzeby czy faktycznego niebezpieczeństwa może liczyć na pomoc rodzica. Jak widać, uznanie praw córki i syna przez ojca wyposaża ich w strategię zadaniową, skuteczną w przewycięzaniu sytuacji konfliktu społecznego (Bhattacharyya, Pradhan, 2015; Borecka-Biernat, 2006; Januszewska, 2001; Juroszek, 2017; Klink i in., 2008; Smetana, Daddis, 2002). Należy sądzić, że rodzic poprzez kształtowanie wsparcia z jednoczesnym uszanowaniem niezależności daje poczucie bezpieczeństwa, które sprzyja zadaniowej strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego.

Przeprowadzone badania ujawniły, że destruktywny (agresywny, unikowy, uległy) sposób reagowania młodzieży na napięcie emocjonalne powstające w sytuacji konfliktu społecznego kształtują nieprawidłowe postawy rodzicielskie w stosunku do dorastającego dziecka. Uczuciowy dystans lub uczuciowa koncentracja rodziców na dorastającym dziecku, brak zrównoważonej więzi emocjonalnej i wysoko ustawiona poprzeczka wymagań wraz z przesadną dyscypliną i rygorem są determinantami, które wydają się kreować jednostkę radzącą sobie w sposób destruktywny (agresywny, unikowy, uległy) z sytuacją konfliktu społecznego. Pozytywne relacje emocjonalne w rodzinie, przepełnione akceptacją, ciepłem uczuciowym, otwartością rodziców na

sprawy dorastającego dziecka, uznanie swobody do aktywności oraz przejawianie szacunku do jego indywidualności wyposażają dorastające dziecko w strategię konstruktywnego (zadaniowego) radzenia sobie w sytuacji konfliktu społecznego. Zatem układ postaw wychowawczych między rodzicami a dorastającym dzieckiem ma znaczący wpływ na jego rozwój społeczny, stanowi prototyp współżycia społecznego i rozwiązywania konfliktów społecznych.

Sformułowane wnioski z badań mają zastosowanie teoretyczne i praktyczne. Wydaje się, że uzyskane informacje pozwolą wychowawcy na lepsze zrozumienie zachowania się dorastającego dziecka w sytuacji konfliktu społecznego i wzbogacą go o spojrzenie na przyczyny tego zachowania z perspektywy młodego człowieka. Mogą stanowić punkt wyjścia do opracowania strategii wychowawczych kreujących jednostkę radzącą sobie w sposób dojrzały z konfliktem.

Bibliografia

- Aronson, E., Wilson, T., Akert, R. (2012). *Psychologia społeczna: Serce i umysł*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Balawajder, K. (2010). Zachowania uczestników konfliktu interpersonalnego. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym: Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (ss. 137-179). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Bares, C., Delva, J., Grogan-Kaylor, A., Andrade, F. (2011). Personality and parenting processes associated with problem behaviours: A study of adolescents in Santiago, Chile [Osobowość i procesy wychowawcze związane z zachowaniami problemowymi: Badanie nastolatków w Santiago, Chile]. *Social Work Research*, 35(4), 227-240. DOI: 10.1093/swr/35.4.227.
- Batool, S. (2013). Lack of adequate parenting: A potential risk factor for aggression among adolescents [Brak odpowiedniego rodzicielstwa: potencjalny czynnik ryzyka agresji wśród młodzieży]. *Pakistan Journal of Psychological Research*, 28(2), 217-238.
- Bedyńska, S., Książek, M. (2012). *Praktyczny przewodnik wykorzystania modeli regresji oraz równań strukturalnych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno.
- Bhattacharyya, P., Pradhan, R. (2015). Perceived paternal parenting style and proactive coping strategies of Indian adolescents [Postrzegany ojcowski styl rodzicielski i proaktywne strategie radzenia sobie indyjskich nastolatków]. *International Journal of Psychological Studies*, 7(2), 180-191. DOI: 10.5539/ijps.v7n2p180.
- Borecka-Biernat, D. (2001). *Zachowanie nieśmiałe młodzieży w trudnej sytuacji społecznej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Borecka-Biernat, D. (2006). *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych: Psychospołeczne uwarunkowania*. Wrocław: Wydawnictwo UWr.
- Borecka-Biernat, D. (2012). Kwestionariusz strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego. *Psychologia Wychowawcza*, 1-2, 86-118. DOI: 10.5604/00332860.1094162.
- Borowiecka, B. (2005). Relacje nastolatków z rodzicami. *Nowa Szkoła*, 2, 30-32.
- Ciupińska, B. (2011). Konflikty dorastających z rówieśnikami. W: A. Rejzner (red.), *Systemowe rozwiązywanie problemów przemocy i agresji w szkole* (ss. 100-118). Warszawa: Wydawnictwo Comandor.
- Cywińska, M. (1998). Styl wychowania w rodzinie a konflikty z rówieśnikami. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 6, 12-15.

- De Wied, M., Branje, S., Meeus, W. (2007). Empathy and conflict resolution in friendship relations among adolescents [Empatia i rozwiązywanie konfliktów w relacjach przyjacielskich wśród nastolatków]. *Aggressive Behavior*, 33(1), 48-55. DOI: 10.1002/ab.20166.
- Deutsch, M. (2005). Współpraca i rywalizacja. W: M. Deutsch, P. Coleman (red.), *Rozwiązywanie konfliktów: Teoria i praktyka* (ss. 21-40). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Domaradzka, A. (2002). Skąd tyle agresji?. *Edukacja i Dialog*, 3, 6-10.
- Donaldson, D., Prinstein, M., Danovsky, M., Spirito, A. (2000). Patterns of children's coping with life stress: Implications with clinicians [Wzorce radzenia sobie dzieci ze stresem życiowym: Implikacje dla klinicyстів]. *American Journal of Orthopsychiatry*, 70(3), 351-359. DOI:10.1037/h0087689.
- Dutkiewicz, K. (2003). Rodzinne przyczyny zachowań agresywnych dzieci w wieku wczesnoszkolnym. *Edukacja*, 2, 50-58.
- Dzwonkowska, I. (2009). *Nieśmiałość a wspierające i trudne relacje z ludźmi*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Farnicka, M., Liberska, H. (2014). Przejawy agresywności współczesnej młodzieży i ich uwarunkowania rodzinne. *Rocznik Lubuski*, 40(1), 43-56.
- Filip, A. (2010). Sposoby rozwiązywania konfliktów rodzinnych w percepcji młodzieży różniące się korzystaniem z mediów. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym: Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (ss. 207-223). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Finkenauer, C., Engels, R., Baumeister, R. (2005). Parenting behaviour and adolescent behavioural and emotional problems: The role of self-control [Zachowanie rodzicielskie a problemy behawioralne i emocjonalne nastolatków: rola samokontroli]. *International Journal of Behavioral Development*, 29, 58-69. DOI: 10.1080/01650250444000333.
- Garstka, T. (2011). Konflikt pokoleń w domu i szkole. *Głos Nauczycielski*, 8, 12.
- Gawryś, M. (2002). Rozwiązywanie konfliktów w klasie. *Edukacja i Dialog*, 8, 35-39.
- Gurba, E. (2013). *Nieporozumienia z dorastającymi dziećmi w rodzinie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gurba, E. (2020). Konflikt rodziców z nastolatkami jako źródło doświadczanego stresu. W: A. Senekko, A. Czapiga (red.), *Oswojenie traumy: Przegląd zagadnień* (ss. 125-144). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Heszen-Niejodek, I. (2000). Teoria stresu psychologicznego i radzenia sobie. W: J. Strelau (red.), *Psychologia: Podręcznik akademicki* (t. 3, ss. 465-493). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Hibner, A. (2013). Reagowanie oporem w sytuacji nacisku społecznego a wiek i płeć młodzieży. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży: Uwarunkowania oraz możliwości ich przewyżczenia* (ss. 200-213). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Jankowska, M. (2014). Postawy rodzicielskie matki i ojca a lęk jako stan i lęk jako cecha u młodych dorosłych. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 4(18), 88-108.
- Januszewska, E. (2001). Style reagowania na stres w kontekście postaw rodzicielskich: Badania młodzieży w okresie adolescencji. W: D. Kornas-Biela (red.), *Rodzina: źródło życia i szkoła miłości* (ss. 311-344). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Januszewska, E., Jasik, I. (2018). Agresja u dzieci i młodzieży a postawy rodzicielskie. *Cywilizacja*, 66, 124-138.
- Jaworski, R. (2000). Konflikt pokoleń w okresie adolescencji: Psychologiczne aspekty radzenia sobie ze stresem. W: R. Jaworski, A. Wielgus, J. Łukjaniuk (red.), *Problemy człowieka w świecie psychologii* (ss. 27-54). Płock: Wydawnictwo Naukowe Novum.
- Juroszek, W. (2017). *Znaczenie postaw rodzicielskich i stylów przywiązania dla funkcjonowania psychospołecznego dziecka w życiu dorosłym*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

- Karavasilis, L., Doyle, A., Markiewicz, D. (2003). Associations between parenting style and attachment to mother in middle childhood and adolescence [Związki między stylem rodzicielskim i przywiązaniem do matki w średnim dzieciństwie i okresie dojrzewania]. *International Journal of Behavioral Development*, 27(2), 153-164. DOI: 10.1080/0165025024400015.
- Klink, J., Byars-Winston, A., Bakken, L. (2008). Coping efficacy and perceived family support: Potential factors for reducing stress in premedical students [Skuteczność radzenia sobie i postrzegane wsparcie rodziny: potencjalne czynniki zmniejszające stres u studentów przedmedycznych]. *Medical Education*, 42(6), 572-579. DOI:10.1111/j.1365-2923.2008.03091.x.
- Kłusek-Wojciszke, B. (2009). Kwestionariusz stylów rozwiązywania konfliktów. *Czasopismo Psychologiczne*, 15(1), 119-140.
- Kobus, K., Reyes, O. (2000). A descriptive study of urban mexican american adolescents' perceived stress and coping [Opisowe badanie postrzeganego stresu i copingu przez miejskich meksykańsko-amerykańskich nastolatków]. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 22, 163-178. DOI: 10.1177/0739986300222002.
- Koydemir-Özden, S., Demir, A. (2009). The relationship between perceived parental attitudes and shyness among Turkish youth: Fear of negative evaluation and self-esteem as mediators [Związek między postrzeganymi postawami rodzicielskimi a nieśmiałością wśród młodzieży tureckiej: Lęk przed negatywną oceną i samooceną jako mediatorzy]. *Current Psychology*, 28(3), 169-180. DOI: 10.1007/s12144-009-9054-1.
- Krok, D. (2007). Strategie rozwiązywania konfliktów w systemie rodzinnym. *Roczniki Teologiczne*, 54(10), 119-138.
- Kuppens, S., Grietens, H., Onghena, P., Michiels, D. (2009). Association between parental control and children's overt and relational aggression [Związek między kontrolą rodzicielską a agresją jawną i relacyjną dzieci]. *British Journal of Developmental Psychology*, 27(3), 607-623. DOI: 10.1348/026151008X345591.
- Lachowska, B. (2010). Style rozwiązywania konfliktów i ich efekty w relacji między rodzicami i adolescentami – prezentacja narzędzi pomiaru. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym: Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (ss. 180-206). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Leary, M., Kowalski, R. (2001). *Lęk społeczny*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Lohman, B., Jarvis, P. (2000). Adolescent stressors, coping strategies, and psychological health studied in the family context [Stresory nastolatków, strategie radzenia sobie i zdrowie psychologiczne badane w kontekście rodzinnym]. *Journal of Youth and Adolescence*, 29(1), 15-43. DOI: 10.1023/A:1005117020812.
- Łukasiewicz, M. (2002). Wpływ postaw rodzicielskich na poziom agresywności młodzieży. *Wychowanie na co dzień*, 7/8, 14-16.
- Miłkowska, G. (2010). Style rozwiązywania konfliktów przez młodzież gimnazjalną. *Rocznik Lubuski*, 36(1), 199-214.
- Miłkowska-Olejniczak, G. (2005). Gimnazjalny agresor. *Nowa Szkoła*, 2, 24-29.
- Minda, M. (2019). The perception of parental attitudes and styles to deal with stress among the young attending to athletic championship schools [Postrzeganie postaw rodzicielskich i stylów radzenia sobie ze stresem wśród młodzieży uczęszczającej do mistrzowskich szkół sportowych]. *Journal of Education, Health and Sport*, 9(9), 306-316.
- Owens, L., Daly, A., Sle, P. (2005). Sex and age differences in victimization and conflict resolution among adolescents in a south Australian school [Różnice płci i wieku w wiktyimizacji i rozwiązywaniu konfliktów wśród nastolatków w szkole w południowej Australii]. *Aggressive Behavior*, 31(1), 1-12. DOI: 10.1002/ab.20045.
- Pisula, E., Sikora, R. (2008). Wiek i płeć a radzenie sobie ze stresem przez młodzież w wieku 12–17 lat. *Przegląd Psychologiczny*, 51(4), 405-422.

- Plopa, M. (1983). Funkcjonowanie społeczno-emocjonalne młodzieży a percepcja postaw matek i ojców. *Psychologia Wychowawcza*, 26(2), 129-142.
- Plopa, M. (2015). *Psychologia rodziny: Teoria i badania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Polak, K. (2010). Uczeń w sytuacji konfliktów szkolnych. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym: Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (ss. 23-39). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Poraj, G. (2002). *Agresja w szkole: Przyczyny, profilaktyka, interwencje*. Łódź: Oficyna Wydawnicza Edukator.
- Pufał-Struzik, I. (2008). Postawy wychowawcze i jakość komunikowania się matek z dziećmi jako czynniki wadliwej socjalizacji sprzyjającej agresji. *Pedagogika Rodziny*, 1(3), 141-149.
- Reykowski, J., Frączek, A. (1963). Potrzeba zależności jako jeden z psychologicznych mechanizmów motywacyjnych. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 9, 11-14.
- Riesch, S., Bush, L., Nelson, C., Ohm, B., Portz, P., Abell, B., Wightman, M., Jenkins, P. (2000). Topics of conflict between parents and young adolescents [Tematy konfliktów między rodzicami a młodymi nastolatkami]. *Journal for Specialists in Pediatric Nursing*, 5(1), 27-40. DOI: 10.1111/j.1744-6155.2000.tb00083.x.
- Rostowska, T. (2001). *Konflikt międzypokoleniowy w rodzinie: Analiza psychologiczna*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Różańska-Kowal, J. (2004). Szkoła jako główne źródło stresu młodzieży w wieku dorastania. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 3, 203-214.
- Sikora, R., Pisula, E. (2002). Przyczyny stresu i strategie radzenia sobie ze stresem u młodzieży w wieku 14–16 lat. *Polskie Forum Psychologiczne*, 7(2), 110-122.
- Smetana, J., Daddis, C. (2002). Domain-specific antecedents of parental psychological control and monitoring: The role of parenting beliefs and practices [Specyficzne dla domeny poprzedniki kontroli psychologicznej, monitorowania rodziców i autonomii nastolatków: Rola przekonań rodzicielskich i praktyki]. *Child Development*, 73(2), 563-580.
- Stańkowski, B. (2009). *Konflikt nauczyciel-uczeń: Uzdrawianie relacji w świetle reguły 5R*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Tezer, E., Demir, A. (2001). Conflict behaviors toward same-sex and opposite-sex peers among male and female late adolescents [Zachowania konfliktowe wobec rówieśników tej samej i odmiennej płci wśród późnej młodzieży płci męskiej i żeńskiej]. *Adolescence*, 36(143), 525-533.
- Tyszkowa, M. (1986). *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Van Lissa, C. J., Hawk, S., Meeus, W. H. (2017). The effects of affective and cognitive empathy on adolescents' behavior and outcomes in conflicts with mothers [Wpływ afektywnej i poznawczej empatii nastolatków na zachowania i skutki konfliktów z matkami]. *Journal of Experimental Child Psychology*, 158, 32-45. DOI: 10.1016/j.jecp.2017.01.002.
- Węglowska-Rzepa, K. (2010). Style funkcjonowania młodzieży w sytuacjach społecznych – uwarunkowania temperamentalne i rodzinne. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym: Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (ss. 243-259). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Williams, K., McGillicuddy-De Lisi, A. (2000). Coping strategies in adolescents [Strategie radzenia sobie w okresie dorastania]. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 20, 537-549. DOI:10.1016/S0193-3973(99)00025-8.
- Wojciechowska, L., Jasik, M. (2016). Parental attitudes of mothers and fathers and adolescent shyness and egocentrism [Postawy rodzicielskie matek i ojców a młodzieńcza nieśmiałość i egocentryzm]. *Psychologia Rozwojowa*, 21(1), 33-47. DOI: 10.4467/20843879PR.16.003.4792.
- Wolfrand, U., Hempel, S., Miles, J. (2003). Perceived parenting styles, depersonalisation, anxiety and coping behaviour in adolescents [Postrzegane style rodzicielskie, depersonalizacja, lęk

- i zachowania radzenia sobie ze stresem u młodzieży]. *Personality and individual differences*, 34(3), 521-532. DOI:10.1016/S0191-8869(02)00092-2.
- Wolińska, J. (2000). *Agresywność młodzieży: Problem indywidualny i społeczny*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Woźniak-Krakowian, A., Wieczorek, G. (2009). Przemoc w szkole jako zjawisko społeczne. W: A. Woźniak-Krakowian, E. Napora, I. Gomółka-Walaszek (red.), *Problemy marginalizacji dzieci i młodzieży* (ss. 115-150). Częstochowa: Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza.
- Wrześniewski, K. (1996). Style a strategie radzenia sobie ze stresem: Problemy pomiaru. W: I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu: Problemy teoretyczne i metodologiczne* (ss. 44-64). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Zabłocka, M. (2012). *Zrozumieć nieśmiałość: Aspekty diagnostyczne i terapeutyczne*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Ziemska, M. (2009). *Postawy rodzicielskie*. Warszawa: Wiedza Powszechna.